

Een Radicaaldemocratische praktijk voor technologie¹

Pieter Fokkink²

Want omdat de mensen bijna altijd gebaande wegen bewandelen en zich in hun doen en laten richten naar anderen, zonder dat ze echter in staat zijn de wegen van hen die ze nadoen overal volledig te volgen of de kwaliteiten van die personen te evenaren, moet een verstandig man steeds de weg inslaan die grote mannen vóór hem zijn gegaan [...] Men dient namelijk voor ogen te houden dat niets qua voorbereiding moeilijker, qua succes twijfelachtiger en qua uitwerking gevaarlijker is dan zich opwerpen als iemand die vernieuwing wil doorvoeren.

Machiavelli "De heerser" par. VI

Inleiding

Op grond van een drietal publicaties van mijn hand, heeft het KIVI mij gevraagd de hoofdlijnen van die publicaties hier nader uit te werken en met u te bediscussiëren.³

In 1996 publiceerde de Stichting Wetenschappelijk Bureau D66 een boek van de projectgroep 'Technologie' onder redactie van Frits Prakke en Allan Varkevisser met als titel *Technologie in Politiek Perspectief*. Hierin worden zes technologie casus beschreven en wordt gezien welke politieke dilemma's zich daarin voordoen. Deze meest recente studie staat in een hele reeks van rapporten en verslagen over technologie en geeft het grote belang aan dat binnen D66 wordt gehecht aan de ontwikkeling van wetenschap en techniek. Zo verschijnt begin 1998 een studie van mijn hand over *Technologie bij het ontstaan, in stand houden en beëindigen van menselijk leven*. Anderzijds is er binnen D66 evenzeer aandacht voor de verwetenschappelijking en technologisering als 'politiek' probleem, getuige het in 1997 door de Stichting gepubliceerde cahier "*Van ideologie tot politieke verantwoordelijkheid*", waarin onder leiding van Jan Glastra van Loon onder meer naar dit aspect is gekeken. De basisprobleemstelling voor deze studie was als volgt geformuleerd: **de voornaamste bron van de problemen in onze maatschappij is de manier waarop we de door wetenschap en technologie teweeggebrachte veranderingen met wetenschappelijke en technische middelen in goede banen proberen te leiden via een verwetenschappelijkte besluitvorming.**

Onze samenleving is door en door beïnvloed door de ontwikkelingen van wetenschap en techniek, dat kan niemand ontkennen. Tot in het kleinste detail van ons dagelijks leven, het licht, de cv., het paspoort, de chipkaart, het schrijven en wat al niet, is de invloed van wetenschap en techniek onmiskenbaar. Wanneer we spreken over verwetenschappelijking, dan bedoelen we als regel dat 'de wetenschap', misschien strikter wiskunde en natuurwetenschappen, in toenemende mate de basis vormen voor de techniekontwikkeling, die in alle mogelijke toepassingen ons leven binnendringt. Het is niet slechts de materiële technologieontwikkeling, die ons parten speelt. Er is stellig ook sprake van immateriële en handelings-technologisering, getuige de opkomst van de talloze 'kundes' waarmee getracht wordt ons gedrag 'welovertogen' te maken. Zonder dat we het wellicht beseffen, dringt zich een digitalisering aan ons op. Het denken in 'tweedelingen' [waar een 1 is, moet ook een 0 zijn] is daarvan een voorbeeld. Mensen, die met techniekontwikkeling bezig zijn worden 'idealiter' gemotiveerd vanuit een behoefte 'problemen' op te lossen. Toch zien we de als gevolg daarvan ontstane technologisering van het leven en denken als een probleem. Maar wat is dat dan voor een probleem? Deels is dat een probleem van afhankelijkheid. Vanuit de veronderstelling dat er een eigen zeggenschap over leven en denken bestaat, vrezende we nu die zeg-

¹ Voordrachten voor het Koninklijk Instituut van Ingenieurs op 23 maart 1998. Tekst gepubliceerd door de KIVI-afdeling Filosofie en Techniek in 9^e leergang 1998; pag 46 t/m 71

² Pieter Fokkink [1939] studeerde, na lyceum^β [1956], politieke en sociale filosofie, economie, geschiedenis en rechten, was Officier van de Militaire Administratie, werkte bij een Registeraccountantsmaatschap en was ruim tien jaar werkzaam als consultant, vervolgens wetenschappelijk hoofdmedewerker en docent in de Economische Faculteit te Rotterdam en daarna bij Wijsbegeerte en Geschiedenis en uiteindelijk Wijsbegeerte in Twente.

³ 'Politici in de klem' bijdrage aan Bestuurlijke Dilemma's in IDEEËN-5, 1994; 'Van Homo Alfa tot Homo Zappens; een poging tot een politieke beoordeling van de informatie- en communicatietechnologie' in IDEE maart 1996; en 'Voorbij de (on)zalige onwetendheid,- zelfbeschikking en vrijheid tegenover de ontwikkeling van medische technologie' in IDEE oktober 1997.

genschap te verliezen. Kunnen we ons nog 'verantwoordelijk' voelen, wanneer onze gehele materiële omgeving getechnologiseerd is, alsmede ons denken en handelen? Wetenschap en techniek hebben een 'dynamisch' imago. Alles is altijd in ontwikkeling. Ontwikkelingen gaan snel. Bij snelheid staan we nauwelijks stil. Tijd voor reflectie is er nauwelijks. Het nieuwste dient zich, nog voor dat het nieuwe is verwerkt. We jagen maar voort. Het leven wordt een jachtpartij.

Het vraagstuk van de wetenschaps- en technologieontwikkeling kan niet zonder een kritische beschouwing over de aard van de moderniteit. De dynamiek daarvan wordt gevormd door 'het recht van allen op alles', het wegnemen van de traditionele belemmeringen "*dat is niet voor ons soort mensen*" en "*wie voor een dubbeltje geboren wordt, wordt nooit een kwartje*" naar "*van krantenjongen tot miljonair*" en "*iedereen heeft de maarschalksstaf in zijn ransel*". Iedereen vergelijkt zich met iedereen - op basis van gelijke rechten en neemt ieder ander als model voor het eigen begeren. De moderniteit is cultureel (niet individueel) gebaseerd op de mateloze ambitie om het maximaal mogelijke in termen van macht, aanzien, prestige, bezit en inkomen te realiseren. Dat was in de traditie slechts weggelegd voor de elite, thans is het een opgave - wil het systeem werken, zelfs een plicht - voor allen. In tegenstelling tot de traditie, waarin mensen werden wijs gemaakt dat alles voorgegeven was, hebben we nu de opdracht het zelf te doen. "*Haal uit jezelf wat er in zit*". Individuen, die niet aan dit moderniteitsmechanisme meedoen, beschouwen we als minstens eigenzinnig, maar veelal als 'afwijkend' of 'onaangepast' en laten daar wetenschap en techniek weer op los om dat als 'probleem' op te lossen. Vanuit de schaarste karakteristiek voor onze samenleving, wordt elke technologische mogelijkheid op den duur een technologische dwang. Schaarste is niet zo zeer een 'tekort' aan middelen, doch het directe gevolg van het 'alle remmen los' principe van de moderne cultuur. Het gaat om een voortdurend dynamisch proces van behoeftecreatie. Een technologie kan pas tot ontwikkeling komen, wanneer er voorafgaand een mentaal-cultureel ontwikkelingsproces is geweest, waarin de basishouding en basisnormen en waarden worden gevormd. Pas nadat we een gezond en lang leven als hoogste ideaal hadden geformuleerd, ontstond een proces van medisch-technologische ontwikkeling. De culturele paradox is natuurlijk dat onze onbegrensde en ongeremde begeerten ons zeggenschapsverlies inluiden, althans dat we ons het politieke karakter van dat vraagstuk onvoldoende realiseren. Moeten we ons straks allen genetisch laten screenen, omdat we anders geen werk meer kunnen krijgen of een verzekering afsluiten, of hebben nog de vrijheid het uitsluitend te willen ter verbetering van het eigen leven en dat van het nageslacht? Kunnen we straks alleen nog maar via internet kennis nemen van de nieuwste wetenschappelijke kennis en culturele ontwikkelingen, of zijn er ook nog andere vormen om daar niet van verstoken te blijven? Zit er een gedwongen denkprogrammering in de informatietechnologie? Vergelijkbare vragen doen zich voor op andere gebieden van technologieontwikkeling. Met betrekking tot die wetenschaps- en technologieontwikkeling, die alles te maken heeft met de natuur, het milieu, ons leven en overleven dienen we na te gaan wat onze politieke verantwoordelijkheid is. Maar de huidige politiek formuleert geen idealen meer, doch laat slechts uitrekenen hoeveel het kost. En daar wreekt zich de verwetenschappelijking van de politiek zelf. Wij zijn zo vervreemd van het wetenschapsproces, dat we nog slechts naar de uitkomsten en voorspellingen kijken, en niet naar de grondslagen en vooronderstellingen, waarmee die uitkomsten en voorspellingen worden bereikt. Wanneer bijvoorbeeld een macro-economisch rekenmodel er van uit gaat dat loonarbeid van vrouwen zo'n 30% geringer macro-economische effect heeft, dan dat van mannen, vanwege de veronderstelde zorgplichten voor vrouwen, dan kun je mooie discussies houden over een actiever emancipatiebeleid, maar om de voornemens zijn op drijfzand gebaseerd. Verwachte uitkomsten van beleid, zijn geen werkelijke uitkomsten! De verwetenschappelijkingspretenties van het beleid zijn nog onvoldoende doorgeprikt.

Een radicaaldemocratische praktijk voor technologie gaat uit van het besef dat de hedendaagse politiek

a naar z'n aard gewijzigd is als gevolg van de directe invloed van wetenschap en techniek op de politiek zelf,

en

b een politieke verantwoordelijkheid met betrekking tot de ontwikkeling van wetenschap en technologie aanwezig is, doch onder de conditie dat een kritische reflectie op die verantwoordelijkheid noodzakelijk zal zijn

Aan de hand van voorbeelden uit de medische technologie in het bijzonder de voortplantingstechnologie, en de informatie-communicatie-technologie zal de radicaal- democratische praktijk worden geïllustreerd. Medische technologie leent zich uitstekend als voorbeeld van technologiepolitiek en informatie-communicatietechnologie als voorbeeld van technologische politiek.

De noodzakelijke openbaarheid' van verwetenschappelijkte politiek⁴

Ondanks de postmoderne kritiek op de wetenschap en techniek is het beslissende karakter van wetenschap en techniek in de politiek een feit. Waar voorheen flamboyante betogen de besluitvorming cruciaal konden beïnvloeden, is thans een omvangrijke onderbouwing met onderzoek vereist voor een te nemen besluit. Geen zichzelf respecterend politicus haalt het in z'n hoofd een mening te ventileren inzake een (nog) ononderzocht probleem. Het traditionele politieke '*willen*' is vervangen door het hedendaagse politieke '*funderen*', zij het dat dit funderen voornamelijk geschiedt aan de hand van aangeleverd onderzoeksmateriaal. Wat is er nog over van de in principe '*irrationele*' politieke vertaling van maatschappelijke waarden, doeleinden en behoeften? Aan de andere kant wordt voorondersteld dat 'wetenschap en techniek' tot een waardevrije en rationale keuze van noodzakelijk aan te wenden middelen zullen leiden. Maar wat is waardevrij? Waardevrijheid beoogt te voorkomen dat in het presenteren van feiten verborgen opvattingen schuil gaan. Daarom is het noodzakelijk de eigen opvattingen met betrekking tot het te bestuderen object kenbaar te maken, opdat een ieder het kennisproces kan beoordelen. De kernvraag waar we thans voor staan is of de rationaliteit in de keuze der middelen in feite de beoogde doelen niet is gaan overstijgen. Is de politiek niet naar haar aard *middelen-georiënteerd* geworden? Indien dat zo is, dan zou er sprake zijn van ernstig waardenverlies in de politiek en reductie tot technische normering. Nu steeds duidelijker wordt dat de rationaliteit der middelen zeker niet waardevrij is, is een voorstelling van de politiek als een reductie tot het irrationele niet productief. Tegelijkertijd groeit de twijfel over de vermeende rationaliteit in het beleid. Maatschappelijke problemen kunnen slechts worden onderzocht voor zover de *onderzoekbaarheid* daarvan vaststaat. De samenleving is onderzoekstechnisch gezien niet zó kenbaar dat 'verrassingen' inzake de werkelijkheid zijn uit te sluiten. De verwetenschappelijkte politiek ontmoet z'n grenzen in de *onkenbaarheid* van de samenleving. Toch kan de politiek niet zonder deskundige inbreng. Maar van welke aard is die inbreng dan? Er bestaat een wederzijdse afhankelijkheid tussen waarden die uit belangen voortkomen enerzijds en de technieken die aangewend kunnen worden ter bevrediging van behoeften die op waarden gericht zijn anderzijds. De samenleving is er niet mee gediend dat politici zonder deugdelijke kennis van feiten en omstandigheden beslissingen nemen, terwijl tegelijkertijd voor het beslissen 'feiten en omstandigheden' alleen onvoldoende zijn. Anderzijds levert 'kennis van zaken' niet automatisch de meest werkbare oplossing, vanwege de immanente ontoereikendheid van die kennis. Wat noodzakelijk is, is een kritische dialoog tussen politici en wetenschappers, teneinde de problemen in elk geval in kaart te brengen. In de wisselwerking tussen deskundigen en beslissers worden doeleinden op hun praktische haalbaarheid en middelen op hun politieke mogelijkheden getoetst. Hier manifesteert zich het 'pragmatische' karakter van de kritische dialoog. Indien bijvoorbeeld uit onderzoek blijkt dat de politieke vooronderstelling dat menselijk gedrag financieel stuurbaar is en dat deswege energiebesparing kan worden bereikt via de 'ecotax' niet klopt, omdat die besparing zich niet voordoet, dan ontvalt daarmee de legitimering van dat beleid. Handhaaft de politiek desondanks toch de maatregel, dan is de integriteit van de politiek in het geding. Maar is wederzijdse communicatie tussen politicus en expert noodzakelijk afgestemd op democratie? Noch het wetenschapsproces, noch de politieke meningsvorming ontwikkelen zich in geslotenheid. Het burgerbestel, waarin wij thans leven, karakteriseert zich nu eenmaal door een voortdurende 'kritische' becommentariëring van de eigen ontwikkeling. Dat is als het ware haar bestaansgrond. Het politieke stelsel heeft zich daaraan aangepast. In het klassieke parlementaire stelsel, waarbinnen de politicus domineert, wordt de beslisbevoegdheid bij personen en partijen gelegd en moet de staatsburger maar afwachten welke inhoudelijke beslissingen er uiteindelijk worden genomen. Een dergelijk stelsel legitimeert de beslissers en niet de beslissingen en is tamelijk elitair. In een

⁴ *Verwetenschappelijkte politiek en openbare mening* [1964]. Uit: *Technik und Wissenschaft als Ideologie'* (1968) vertaald door J.F. Vogelaar onder de titel "Een keuze uit het werk van Jürgen Habermas", Van Loghum Slaterus bv. Deventer 1973 ISBN 906001 4073 Pag.83-100

steeds complexer wordende samenleving is een legitimering van de beslissers onvoldoende om ook de beslissingen te kunnen rechtvaardigen en gepast te laten zijn. Wat 'gewenst' wordt kan niet altijd. Het klassieke bureaucratische stelsel, waarbinnen de deskundige ambtenaar domineert, moge een uiterlijk meer rationale schijn vertonen, verreweg het belangrijkste is de pretentie dat de enig mogelijke oplossing voor een probleem wordt aangedragen. Openbare discussies over wenselijkheden doen er niet meer toe, wanneer de technische mogelijkheden bepalen wat er gedaan moet worden. Wat kan is niet altijd ook gewenst. In de praktijk zie je dan ook dat de bureaucratie de feitelijke politieke keuzen aan zich trekt. In beide klassieke situaties wordt de politiek aan de openbaarheid onttrokken. De kern van de democratie is dan in het geding. De hele discussie, waar we het hier over hebben is ontstaan als een machtsstrijd tussen de politieke en de juridisch-technische, alsmede militair-technische capaciteit binnen de staat. Desalniettemin is het vraagstuk in wezen veel breder. Een goed voorbeeld daarvan treffen we te onzent aan in de discussie over de deltawerken. In de ontwikkeling van de 'pijlerdam' heeft de dialoog tussen politiek en techniek voor een innoverend resultaat gezorgd. Waar we het over hebben, is het functioneren van het publieke domein. Dat is niet langer de exclusieve speeltuin van politici en/of bureaucraten, respectievelijk technici, doch een voor allen gelijkelijk toegankelijk gebied van voorzieningen en regelingen, waaromtrent de publieke discussie wordt gevoerd. Het karakteristieke van het publieke domein is dat een ieder daar belang bij heeft en een gelijke bijdrage in de zeggenschap kan opeisen. In de jaren zestig fungeerde de wapentechnologie - als technologisch hoogstandje in de laatindustriële samenleving - als het object van politieke discussies. Thans gaat het over andere technologieën en heeft de verwetenschappelijkte politiek een nadrukkelijk verdere ontwikkeling doorgemaakt.

Aard van de verwetenschappelijkte Politiek

In tegenstelling tot de 'ideologische' politiek, waarin vanuit een integrale - doch eendimensionale - visie beslissingen werden genomen die nogal eens praktisch niet goed uitvoerbaar bleken, is de 'verwetenschappelijkte' politiek naar z'n aard fragmentarisch. Er is géén feitelijke samenhang der wetenschappen. Wetenschappelijk onderbouwde advisering in de politiek kan zeer wel tot tegenstrijdige eisen en uitkomsten leiden. Dat wat economisch wenselijk is, kan onwenselijk zijn vanuit ecologisch perspectief. Wat fiscaal het meest efficiënt is, behoeft het sociaal niet te zijn. Wetenschappen bestrijken ieder een eigen aspect van de samenleving. Pas wanneer alle aspecten in concrete situaties bij elkaar komen, zien we wat er werkelijk aan de hand is. Dat versterkt de noodzaak van openheid en openbaarheid in de politiek. Een ieder moet 'achter' de motivering van beslissingen kunnen kijken. Maar het verlegt de politiek in de praktijk ook van beslissing naar uitvoering. *In de uitvoering toont zich de Politiek.* Ter plekke blijkt pas de (in)consistentie van het vanuit verschillende contexten geformuleerde beleid. Beleidstegenspraken treden als maatschappelijke conflicten in de openbaarheid en openen de weg voor 'juridische' geschillen. Rechters gaan niet zo zeer op de stoel van politici zitten, maar moeten in concrete situaties uitspraak doen over de gevolgen van het intrinsiek one-issue-karakter van de verwetenschappelijkte politieke besluitvorming. Omdat de politiek zich pas in de uitvoering manifesteert, wijzigt de rol van politici en deskundigen, terwijl een brede participatie vereist is.

Het radicaaldemocratisch perspectief op de samenleving vooronderstelt een zodanige complexiteit van maatschappelijke processen, dat voor het goed functioneren van het bestel de bijdrage van niemand gemist kan worden. Ook al is er sprake van een permanente positiewisseling van geregeerden en geregeerders, de betrokkenheid van allen moet gegarandeerd zijn. Van deskundigen wordt verlangd dat zij zich bewust zijn van de maatschappelijke effecten van hun kennistoepassingen. Maar er is evenzeer een ander soort politicus nodig. Het gaat niet langer om het kunnen 'betogen', maar om het kunnen 'beoordelen' van de kennis en informatie in het publieke debat. Het kunnen rechtvaardigen van beslissingen dient vanzelfsprekender te zijn, dan de geroepenheid deze te nemen. De legitimatie van de beslissers treedt terug ten gunste van de legitimatie van de beslissing. Een politicus kan niet voor de gevolgen van zijn beslissingen wegllopen. Een politicus dient zichzelf dus te beperken. In het politieke discours dient er sprake te zijn van een bijzondere aandacht voor een zo volledig mogelijke taxatie van de gevolgen. Daarop kunnen politici worden ondervraagd. Verantwoord politiek handelen houdt het zoeken en afwegen van alternatieven in op basis van een schatting, dan wel berekening, van de gevolgen voor alle betrokkenen. Een pragmatisch politicus laat zich door de gevolgen van zijn handelen bijsturen. In de politiek doet slechts datgene er

toe, wat werkzaam is. Over politieke verantwoordelijkheid blijkt te kunnen worden getwist. Kernvraag is of het zwaartepunt bij het verantwoorden, dan wel bij het vertrouwen dient te liggen. Er beslaat een systematische verwarring van politieke verantwoording met politieke gevolgtrekking. Het weglopen uit een functie wordt ten onrechte als 'verantwoordelijkheid' gezien, met als gevolg dat het ambiëren van een functie als het *nemen van verantwoordelijkheid* wordt gekwalificeerd. In tegenstelling tot wat het lijkt 'neemt' men geen verantwoordelijkheid door z'n functie ter beschikking te stellen. Men neemt verantwoordelijkheid door problemen op te lossen en die oplossing te rechtvaardigen, niet door voor die oplossingen weg te lopen. Wanneer politici niet langer het *vertrouwen* genieten dat zij hun functie aankunnen, dan kunnen zij - ondanks welke *verantwoording* ook - die functie niet langer uitoefenen. Maar dat is het vertrouwensbeginsel en geen politieke verantwoordelijkheid. Politieke verantwoordelijkheid echter gaat over niet vanuit zichzelf te rechtvaardigen handelingen. Wellicht dat een korte schets van een systematiek van vragen enige duidelijkheid kan scheppen omtrent de politieke verantwoordelijkheid voor beleidsbeslissingen.

In het algemeen kun je drie kernvragen stellen:

a is er enige noodzaak tot besluitvorming, of is het juist verantwoord je van besluitvorming te onthouden⁵

b. indien je besluit, op grond waarvan doe je dat en hoe houd je rekening met toekomstige ontwikkelingen'?

c. op welke wijze bereik je dat de besluitvorming zo open en controleerbaar mogelijk is?

Teneinde deze vragen te beantwoorden, zullen verschillende overwegingen aan de orde moeten worden gesteld.

Systematische bestuurlijke twijfel

Politici nemen voor de gehele samenleving bindende besluiten. Handelingsvrijheid is daarbij essentieel.⁶ Een politieke handeling, als individuele handeling, dient allereerst vrijwillig te worden gedaan. Dat wil zeggen dat een politicus doet wat hij wil doen. Voor die handeling moeten redenen worden gegeven die de handeling kunnen rechtvaardigen. Belangrijk criterium voor vrijwilligheid is dat de politicus ook de mogelijkheid moet hebben om de handeling niet uit te voeren ofwel niet te besluiten. Zolang de politicus daar naast het vermogen bezit om redenen voor het handelen te geven, blijft het handelen vrijwillig. Een politieke handeling, als individuele handeling, dient bovendien bewust te worden gedaan. Voor de combinatie van voorwaarden bestaat de uitdrukking 'willens en wetens'. Een handeling uit *onwetendheid* is per definitie *onvrijwillig*; het gerealiseerde was immers niet het beoogde. 'Onwetendheid' is niet te verantwoorden en verwijst dus mogelijk naar een gebrek aan verantwoordingsbesef. Een politicus mag zich nimmer laten verleiden tot een handeling, die naar z'n aard niet te verantwoorden is. En dat is 'beslissen in onwetendheid'. Voor een politicus is er een plicht tot kennisname. In het politieke debat is autonomie daarom zeer cruciaal: een politicus kan slechts voor iets verantwoordelijk zijn, indien hij/zij het handelen zelf kan bepalen. Autonomie legitimeert met andere woorden het principe van handelingsvrijheid voor allen.⁷

Van politici mag worden verwacht dat ze consistent handelen. Burgers zijn soms erg afhankelijk van politieke beslissingen en hebben het recht om de wijze waarop een politiek besluit

⁵ De eerste vraag die je je als politicus bij elk voorgelegd probleem moet stellen is: "moet hierover een besluit worden genomen, is er een publiek belang in het geding"? Indien het antwoord daarop positief is, dan dient te worden nagegaan of de aard van het probleem vergt dat er een voor allen geldende uniforme oplossing wordt verlangd, dan wel dat een zo groot mogelijke verscheidenheid (op maat) dient te worden gerealiseerd. Tenslotte moet je weten wat de rol van betrokkenen en deskundigen daarbij is.

⁶ Uiteraard is hier de 'partijpolitieke context' van de handelingsvrijheid als gegeven beschouwd. In hoeverre een politicus zich laat beperken door zaken als partijprogramma, fractiediscipline, coalitiedwang, etc., is een kwestie, die óók in hoge mate zelf is gekozen. In geen geval kan dat in het kader van verantwoord politiek handelen als beperking van de handelingsvrijheid worden aangevoerd.

⁷ Paradoxaal genoeg zitten we in een situatie, waarin binnen de normale woon-, werk- en leefsituatie mensen zelf hun individuele verantwoordelijkheid steeds verder wensen te realiseren, terwijl voor politici individuele verantwoordelijkheid en kwaliteit ten onder lijken te gaan in het functioneren van partijen en fracties. D66 heeft met opvattingen over districtenstelsel en verhouding kiezer-gekozene juist de individualisering van het ambt zo groot mogelijk willen maken. Dat betekent niet dat een politicus zich los kan maken van doelstelling en binding aan de partij en haar verleden. Het zou van kwade trouw getuigen, indien je die initiële identiteit zou ontkennen.

tot stand komt te kunnen natrekken en begrijpen. Dat vereist openheid, openbaarheid en controleerbaarheid. Een politicus dient zijn beslissingen te kunnen beargumenteren. Uiteraard kunnen veranderde omstandigheden tot andere besluiten aanleiding geven. Een deugdelijke besluitmotivering is niets anders dan een goede redengeving voor het handelen. Gewekte verwachtingen dienen te worden gehonoreerd, tenzij is aangegeven onder welke voorwaarden daarvan kan worden afgeweken. Politici dienen borg te staan voor zorgvuldige beslissingsprocedures, waarin alle belangen in redelijkheid worden afgewogen, doch wel in het kader van de eigen politieke overtuiging en voorkeuren mogen staan, mits die tevoren bekend zijn gemaakt.

Politici zitten met het probleem dat dat wat zij voor 'de werkelijkheid' houden slechts kenbaar blijkt via "het bureaucratisch mechanisme"⁸, "de media" of "de belangengroepen". Een politicus hoort zich te realiseren dat de langs deze weg voorgelegde vraagstukken nooit de werkelijkheid als zodanig weergeven. Reductie is noodzakelijk en een politicus moet inzien welke beperkingen worden voorgelegd. Het gaat er uiteindelijk om zo goed mogelijk op de hoogte te zijn van de werkelijkheid teneinde te voorkomen dat een besluit moet worden genomen vanuit een toestand van onwetendheid. De kwaliteit van de informatie is daartoe cruciaal en die kwaliteit wordt voornamelijk bepaald in het waarnemings- en verwerkingsproces.⁹

Een politicus mag zich niet afsluiten voor ongewenste informatie of zich op onwetendheid beroepen, als hij meer had kunnen weten, alle taxatiefouten ten spijt. Volledige en volkomen informatie is een niet te realiseren ideaal. Voor een politicus is het besef de werkelijkheid niet te kunnen kennen van cruciaal belang. Daarom dient in het besluitvormingsproces *systematische bestuurlijke twijfel* te worden ingebouwd.

Ten overstaan van allen

In het politieke debat is de cruciale vraag: waar dienen we het in een democratische samenleving met elkaar over eens te worden, teneinde die democratie in stand te houden? Verwetschappelijke politiek vereist openheid en openbaarheid, waardoor het democratisch proces in stand wordt gehouden. Politici dienen de voorwaarden daartoe te scheppen. Als vraag is dan ook gewettigd: is er zoiets als een democratisch ethos, een politieke moraal voor de democratie, die als verplichtend voor politici kan gelden? In het publieke debat gaat het er om dat overtuigingen ten overstaan van anderen verdedigbaar blijken.

Zo'n debat dient de democratische grondregels in acht te nemen. Het gaat dan om zaken als: het kennis kunnen nemen van opvattingen, het zo volledig mogelijk kunnen inwinnen van informatie, de vrijelijk discussiedeelname, de onafhankelijke stellingname, etc. Het daarbij behorende democratisch ethos bevat de verdraagzaamheid, inschikkelijkheid, het aanvaarden van verscheidenheid, het respecteren van onafhankelijkheid, etc. Het democratisch ethos verplicht ons over zoveel mogelijk zaken via een debat tot overeenstemming te komen, voor zover we die zaken ten overstaan van onze medeburgers kunnen rechtvaardigen. Daarin ligt de best denkbare garantie voor iedereen.

Normen en waarden in de politiek en in het publieke debat vormen de inhoud van de publieke moraal. De roep om *herstel van normen en waarden* neemt evenredig toe met de *laakbaarheid* van het eigen politieke gedrag. De publieke moraal is niet gediend met expliciete politieke aandacht voor normen en waarden, waar in de politiek het ongenormeerde machtsstreven centraal staat. Sterker, politieke aandacht voor normen en waarden lokt ridiculisering er van uit!

Gericht op de toekomst

Politici zijn gedwongen lange-termijn beslissingen te nemen en dus is het rekening houden met toekomstige gevolgen een redelijke eis. Als logisch vervolg op de voorgaande opmerkingen over de noodzakelijke beperkingen in de werkelijkheid, moet worden gesteld dat hoe goed een politicus ook de mogelijke gevolgen van een beslissing afweegt, hij de beoordeling daarvan door de betrokkenen in de toekomst niet kan laten meewegen. Op dit punt geldt

⁸ In het bureaucratisch mechanisme gaat het om een specifieke werkwijze, waarin problemen op een zodanige manier worden gedefinieerd, dat ze de onmogelijk weer te geven werkelijkheid vervangen door een constructie.

⁹ Op deze plaats wil ik refereren aan mijn eerder pleidooi (o. a. in "Omtrent het Parlement") voor onafhankelijke informatie- en onderzoeksmogelijkheden voor politici. Niet als enige en definitieve oplossing, doch als belangrijke aanvulling.

evenzeer een fundamenteel concept van democratie. Wil een politicus telkens opnieuw kunnen garanderen dat mensen een optimale zeggenschap kunnen hebben omtrent de dan aanwezige keuzemogelijkheden; dan heeft dit tot gevolg dat je de reikwijdte van beslissingen tot de minimaal mogelijke termijn dient te beperken. Bijvoorbeeld, indien je uit verschillende typen energieopwekking zou moeten kiezen, dan behoef je niet noodzakelijkerwijs de keus te laten vallen op die opwekking waarvan hij de gevolgen beter meent te kunnen inschatten dan die van andere. Maar hij zou die beslissing moeten nemen die voor toekomstige generaties een zo groot mogelijke 'open' situatie waarborgt.

Open voor toetsing

In een verwetenschappelijkte politiek ontbreekt de samenhang. De betekenis van partijprogramma's wordt voor het creëren van samenhang ernstig overschat. Niet alleen omdat alle partijprogramma's in verschillende bewoordingen de hoofdstroom van de maatschappelijke belangen dienen. Maar, wat veel belangrijker is, omdat partijprogramma's het handelen van politici nauwelijks bepalen. In de praktijk wordt naar bevind van zaken gehandeld en leidt de feitelijke fragmentatie van beleid tot one-issuebesluitvorming, waardoor tegelijkertijd de reële ruimte voor referenda ontstaat. Het is juist die aansluiting bij de praktijk, die het krachtigste argument vóór brede toepassing van referenda aandraagt. Het gaat hierbij natuurlijk niet om door politici of overheden 'uitgeschreven' referenda. Dat zijn gesublimeerde vormen 'van opinieonderzoek' en ontwijkingsmogelijkheden voor politieke keuzen. Het gaat om door de burgers gevraagde referenda; dat zijn de enig echte! De mogelijkheid tot het aanvragen van zo'n referendum heeft op zich reeds een preventieve werking in de politieke besluitvorming. Men wordt zorgvuldiger, omdat er immers nog door anderen geoordeeld kan worden. Bovendien vereist het een explicieter inhoudelijke rechtvaardiging van genomen besluiten.

Technologie, openbaarheid en besluitvorming

Hoe de wereld er in de 21^e eeuw uit zal zien is voornamelijk een speculatieve bezigheid. Onder voorbijgaan aan het afgrijselijk anglicisme 'globalisering' moeten we vaststellen dat we 'de hele wereld' langzamerhand als referentiekader voor ons handelen beschouwen, óók in de politieke betekenis van het wereldburgerschap. De vraag ligt daarmee op tafel of het kader, waarin we gewend zijn te denken over politieke vraagstukken, dat van de territoriale staat, boven-territoriale gemeenschappen en mondiale samenwerking, nog wel adequaat is voor het informatietijdperk. Natuurlijk, vroeger correspondeerde men ook min of meer vrijelijk over de gehele wereld en dat het nu sneller en directer kan via internet maakt kwalitatief geen verschil. Belangrijker is dat de politiek een steeds grotere territoriale schaal behoeft ten behoeve van de economie, maar ook gelijktijdig op aanmerkelijk kleinere schaal oude saamhorigheden op basis van ras, taal en godsdienst doet herleven. Beide tendensen gaan ten koste van bestaande staatsverbanden. Opschaling en ontschaling, heterogenisering en homogenisering zijn processen die tegelijkertijd door de informatietechnologie worden bevorderd. Telematica maakt mogelijk dat de markt voornamelijk Europees van schaal is. De kabel levert ons de mogelijkheid van omroepen op de schaal van stadswijk of dorp. Bestuurlijke verbanden en culturele gemeenschappen vallen dus in toenemende mate minder samen.

De informatie-communicatie-technologie dient de deelname aan het politieke proces te vergroten. Wanneer bijvoorbeeld de politieke debatten uitsluitend via internet worden gevoerd, is een groot deel van de bevolking daarvan uitgesloten. Een belangrijk criterium is derhalve de noodzaak van ontsluiting. Een ieder heeft het recht zich van deelname te onthouden: participatie is niet af te dwingen (geen opkomstplicht en geen deelnameplicht). Niemand mag tegen zijn wil van participatie in de informatiemaatschappij worden uitgesloten en zeker niet van de bestuurlijke beleidsvoorbereiding en besluitvorming. De informatietechnologie biedt echter vele nieuwe mogelijkheden. Elektronische opiniepeilingen, interactieve stadsgesprekken, elektronische overheidsloketten, etc. Het behoort tot het recht van de burger dat hij/zij kan worden aangesloten op de infrastructuur voor informatie en communicatie. Dat niemand mag worden uitgesloten, betekent overigens niet dat iedereen per se thuis over alle mogelijkheden moet kunnen beschikken. Participatie via openbare instellingen als bibliotheken volstaat evenzeer.

De ontwikkeling van de informatie-communicatie-technologie kan een specifieke bijdrage aan de bestuurbaarheid van de samenleving leveren, dat wil zeggen aan het vermogen van ons gezamenlijk om in de publieke levenssfeer die zaken tot uitdrukking te brengen die wij als publiek beschouwen. Informatietechnologie leidt tot een grotere beschikbaarheid van

gegevens, die echter als zodanig zo onbevoordeeld mogelijk moeten zijn geordend. Gegevens dienen in een politieke samenhang te worden gebracht en te worden geëvalueerd, kortom, gegevens behoeven een perspectief van waaruit ze betekenis krijgen. Onder deze voorwaarden kan informatietechnologie het pragmatisch karakter van de besturing van de samenleving verbeteren, doordat het veel sneller en veel concreter kan laten zien welke uitwerking beslissingen hebben in concrete situaties en hoe beslissingen inwerken op de context waarin mensen functioneren. Daar komt nog bij dat de gevolgen van het handelen op korte termijn (direct en onmiddellijk) wel zijn te overzien, maar op langere termijn absoluut niet. De complexiteit van elkaar beïnvloedende ontwikkelingen belemmert dat. Een technologiepolitiek kan zich in die zin niet oriënteren op een beeld van hoe een 'goede' samenleving er uit zou moeten zien. Je kunt slechts stap voor stap, alles voortdurend hernemend, verder gaan. Dat bevordert de deelname van steeds nieuwe generaties in de vormgeving van de samenleving. De samenleving is daardoor principieel 'open' voor toekomstige generaties. Dat kan de publieke zaak versterken.

In de bestuurlijke besluitvorming dreigt het gevaar van issue-belangen-politiek wanneer onderwerpen in een te beperkt circuit worden besproken en besloten. De informatie-communicatie-technologie kan bijdragen aan de democratische controle. De essentie van democratische controle is dat ieder in gelijke mate invloed kan uitoefenen op de wijze waarop het gecontroleerde zelf moet worden beoordeeld. De vraag van de schaal waarop de democratische controle het best kan worden uitgeoefend is bepalend voor het niveau waarop moet worden besloten (Nederlands of Europees). Voor het goed functioneren van de democratische controle is volledige beschikbaarheid van alle ter zake doende informatie dan ook een absolute noodzaak. Het 'recht of informatie' is een fundamentele voorwaarde voor een democratische *vrijheid van meningsuiting*. Naast informatie is de notie van communicatie evenzeer essentieel. Interactieve media maken het voor de burger mogelijk te reageren. Elektronische communicatie kan de politieke besluitvorming echter niet vervangen, omdat voor besluitvorming niet slechts informatie, maar evenzeer het ontwikkelen van een visie en het debat op argumenten noodzakelijk is. De fundering van de eigen mening kan eenvoudigweg niet zonder hierover te communiceren met anderen. Die communicatie mag niet technisch gereduceerd worden. Communicatie is en blijft een interactief proces, waarin de non-verbale kant een belangrijke bijdrage levert aan de betekenisgeving van de geuite woorden. Dat kan niet zonder dat de discussianten elkaar kunnen zien. Recht op informatie en communicatievrijheid zijn de grondslagen voor de democratische controle. Een kritische openbare meningsvorming kan niet zonder. Hier ligt een nieuwe politieke taak: het garanderen dat volledige informatie beschikbaar is en dat daar vrijelijk over kan worden gecommuniceerd. Correctiemogelijkheden door de burger, bijvoorbeeld in de vorm van corrigerende besluitreferenda, zijn daaraan toegevoegd belangrijk. Het verplicht de beslissers om het besluit te rechtvaardigen in de context van de publieke zaak.

De verhouding tussen bureaucratie en politiek komt onder druk te staan. Nog sterker dan thans al gaande is, zal de ambtelijke overheid trachten de burger aan zich te binden, hetgeen op zichzelf tot vervreemding van 'de' politiek leidt. Kan het primaat van de politiek voor het functioneren van de democratische rechtsstaat nog wel gehandhaafd blijven? Voor politici ligt hier de uitdaging het politiek vertegenwoordigen te versterken, niet om de vertegenwoordigden via de politicus te laten spreken, doch de politicus hen al vertegenwoordigend te verbinden met de publieke zaak. Politici kunnen daardoor hun vertegenwoordigende functie nadrukkelijker aanwenden in relatie tot een achterban. Het idee van een virtueel kiesdistrict doemt op. Het politieke ambt kan zich individualiseren, wanneer de politicus er in slaagt een eigen gezicht te krijgen. Langs elektronische weg wijzigt het politieke bestel zich wellicht toch nog sneller dan nu voor mogelijk wordt gehouden.

Vanuit een democratische optiek mag niemand buitengesloten worden, dient het principe van deelname voorop te staan, zonder dat er een formele plicht hiertoe wordt geformuleerd. De politiek zal zich nader moeten oriënteren op het functionele gebruik van de communicatietechnologie.

Het publieke debat over technologie

Kernvraag waar we bij de verwetenschappelijkte politiek nog steeds voor staan is het functioneren van de 'openbaarheid' en de eisen die de hedendaagse samenleving daaraan stelt. Vormen onze vertechnologiseerde media nog wel het platform voor de openbare mening? Is

een verschuiving van *meningsuiting* naar *meningsvorming* vereist? Hoe toegankelijk zijn de media voor het publieke debat? Zijn de media nog wel een betrouwbare bron voor juiste en volledige informatieverschaffing? Gaat de vrijheid van meningsuiting ons parten spelen in de gefundeerdheid van de openbare mening? Journalisten gedragen zich thans vooral als *politici zonder partij*, voor een goed functioneren van de samenleving is echter *bemiddeling in informatieoverdracht* het meest geëigend. Maar betekent dat dan ook een juist beeld van technologieontwikkeling? Een voorbeeld:

De overweldigende aandacht in de media voor medisch-technologische onderwerpen geeft aan dat we met deze problematiek het hart van onze huidige cultuur taken. De zorgvuldigheid en betrouwbaarheid van de berichtgeving is niet altijd even hoog. Daarbij worden echter ook verwachtingen gewekt, die in het geheel niet realiseerbaar zijn. De wetenschappelijk-technologische ontwikkelingen in de voortplantingstechnologie en genetica zijn kennelijk te complex om in vereenvoudigde journalistieke beelden te kunnen worden gevangen. Het gaat ook duidelijk om levensbeschouwelijk gevoelige zaken, waar nog nauwelijks onbevooroordeeld over kan worden gesproken. Zo veel anders ligt het daarbuiten. Programma's als AC-TV en Chirurgenwerk geven een kijk in de wondere wereld van het medisch-technologische handwerk. Kritische vragen naar de grenzen aan de repareerbaarheid van de mens worden niet gesteld. Het lijden dient verlicht en daartoe is alles mogelijk. Ondertussen dringt het beeld van het menselijk lichaam als 'bouwpakket' tot ons door: reparabel en op vrij veel onderdelen vervangbaar. Beïnvloed zo'n openbare meningsuiting nu de verhouding tussen wetenschappelijke deskundigheid en politieke wilsvorming? De gevallen die worden getoond gaan veelal over mensen, die zonder traceerbaar eigen toedoen lijden en niemand zal het in het hoofd halen om te zeggen dat die technologische ontwikkeling ontoelaatbaar is. Integendeel. Maar technologie discrimineert niet tussen 'door eigen toedoen' en 'niet door eigen toedoen'. Met het verdwijnen van het vertrouwen in een door de politiek maakbare samenleving, zijn we met de medische technologie aan **de maakbaarheid van het leven** en met de informatie-communicatie-technologie aan **de maakbaarheid van het denken** begonnen. Met name in de voortplantingstechnologie lijkt het er op dat de samenleving uit is op een soort technologisch garantiecertificaat op een gezond nageslacht, terwijl het zelfs de vraag is of we er ooit in zullen slagen tot een volledige uitbanning van erfelijke aandoeningen te kunnen komen. Politici leuteren dan wat over normen en waarden alsof daaruit eenduidige gedragstegels zijn af te leiden. Het gaat om de toekomst van individuele mensen. Het is merkwaardig dat we pas aan de toekomst lijken te denken wanneer mensen hun individuele zelfbeschikking willen uitoefenen, terwijl we voortdurend onbezorgd de toekomst belasten met kernaafval, onomkeerbare chemische processen, etc.

De paradoxen van de technologie

De ontwikkeling van de informatietechnologie markeert de overgang van de industriële samenleving naar de informatiemaatschappij. De informatiemaatschappij is een kwetsbare samenleving. Die kwetsbaarheid is er van 'technisch' tot 'cultureel', van 'werkelijkheidsbeleving' tot 'propagandistische beïnvloeding'. Mensen zijn kwetsbaar waar ze in toenemende mate afhankelijk worden van informatie en de aansluiting op communicatiemogelijkheden.

Allereerst kan worden gesproken van culturele kwetsbaarheid waar mensen de greep dreigen kwijt te raken op de inhoud waarover kan worden gecommuniceerd. Niets is effectiever in het monddood maken van mensen, dan hen te overstelpen met informatie, dan wel hen er van te onthouden. Meer in het algemeen geldt, dat wil je mensen kwetsbaar maken, dan ontnem je ze het vermogen zich op de wereld te oriënteren. Je zet of houdt ze buiten het informatienetwerk. Je schakelt de waarneming uit, net als de inbreker dat met beveiligingscamera's doet. Wat voor uitschakeling geldt, is in gelijke mate van toepassing op vertekening, bevooroordeeling en beïnvloeding. Dat raakt een zeer gevoelige snaar. Informatie creëert immers een beeld van de werkelijkheid. Welk beeld hebben wij hier van Rusland? Toch tenminste een land van grote wanorde en onveiligheid. Maar vraag het nu ook eens aan iemand, die daar een paar maanden geweest is. Die zal ons mediabeeld niet herkennen. Natuurlijk, 'er geweest zijn' wil niet zeggen datje ook iets 'gezien' hebt. Maar is de uitvergroting van het bijzondere door de media dan wel de werkelijkheid? Trouwens hoe betrouwbaar zijn de media zelf. Het voorbeeld van de Golfoorlog nemend, moet worden vastgesteld dat het informatiemonopolie van de Amerikaanse overheid, gesteund door vanuit Koeweit gefinancierde public-relations-bureaus, op geen enkele wijze gecorrigeerd kon worden door contra-expertise. Het was verontrustend te zien hoe de nationale en internationale media zich kri-

tiekloos aan deze beeldvorming overgaven. Niemand twijfelde aan de emotionele verklaringen van de jonge vrouw over de baby's van Koeweit. Thans weten we dat ze daarvoor ingehuurd was en dat zelf niet heeft meegemaakt.

Is alles theater? Wat is de waarde van 'beelden'? Iedere technicus kan je uitleggen hoe je twee mensen gezamenlijk in beeld kunt brengen, terwijl ze elkaar wellicht niet eens kennen en continenten van elkaar verwijderd zijn. Een foto zegt niets meer als bewijs. Toch brengt de beeldvorming in de media massa's in beweging en doen velen er alles aan hun beeld in de media te laten doordringen.

Het is daarnaast naïef om te menen dat communicatie geen directe face-to-face relaties meer behoeft, alsof het zien van iemand met wie je spreekt er niet meer toe doet. Het "gelaat van de ander" is een noodzakelijke voorwaarde voor begrip! De ontwikkeling van telefoon naar videofoon laat dat zien. Als ergens betekenis aan informatie wordt gegeven, dan is dat via de non-verbale communicatie in het uitwisselingsproces.

Een andere kant van de culturele kwetsbaarheid wordt gevormd door de uniformering van de normen en waarden. Welke feitelijke impact heeft de culturele pluraliteit op het communicatieproces? Maar wat wellicht belangrijker is, welke invloed heeft de oneindig beschikbare informatie op de normen en waarden in de samenleving? De grote vraag voor de toekomst zal ongetwijfeld die van de verhouding tussen het 'universalisme', de door allen gedeelde en voor allen geldende normen en waarden, en het 'particularisme', de bijzondere en identiteitsgebonden normen en waarden van de gemeenschappen, zijn. Gaat de behoefte aan verscheidenheid in taal/dialect, etniciteit/stammen en religie/sekten zich tegen de universaliserende ontwikkeling keren, of vormt het slechts de "couleur locale" daarop?

De toenemende technische kwetsbaarheid betekent bijvoorbeeld een ander begrip van veiligheid. Hoe cruciaal het informatienetwerk geworden is blijkt uit de Golfoorlog en het NAVO-optreden in Bosnië. Niet de wapens van de tegenstander worden als eerste uitgeschakeld. Nee, het primaire doel is de techniek die met informatie van doen heeft: radar, communicatiecentra, commandocentra, etc. Men haalt als het ware 'de intelligentie' van de tegenstander weg, waarna de vernietiging van de wapens - voor zover nodig - een complementaire aangelegenheid is. We zullen anders moeten gaan denken over 'veiligheid' waar burgerlijke en militaire infrastructuur met elkaar samenvallen. Naast militaire kwetsbaarheid, zoals in de Golfoorlog en in Bosnië bleek, kan via computervirussen en andere vormen van technische sabotage een toekomstige samenleving geheel worden ontregeld en grote politieke en economische schade worden aangericht. Aan mensen bij wie de informatietechnologie diep doorgedrongen is in de huishoudelijke apparatuur, van centrale verwarming tot wasmachine, behoeven we niets uit te leggen over technische kwetsbaarheid in de vorm van storingsgevoelig'.

Hoe afhankelijk worden individuen van het informatienetwerk, wanneer dit netwerk nog veel verder ingeweven gaat worden in de economische en sociale infrastructuur? Gaan we straks alleen nog maar geïnformeerd worden over die zaken die commercieel van belang zijn of die van belang zijn voor de resterende overheidssturing van de samenleving? Het is mede deze kwetsbaarheid van de informatiemaatschappij, die de politieke aandacht voor de ontwikkeling rechtvaardigt.

In het publieke debat manifesteren zich evenzeer andere *paradoxen van de technologie*. Zo blijkt de aanschaf van spaarlampen, onder het motief van energiezuinig en dus goedkoop, tot uitbreiding van het lichtgebruik aanleiding te geven. Niet slechts dat 'goedkope' lampen langer kunnen branden. Je kunt ze ook gaan gebruiken voor het verlichten van ruimten, waar 'duurdere' lampen nog eens tot nadenken stemmen, zoals buitenverlichting, lampen laten branden als aanwezigheidssuggestie, etc. iets vergelijkbaars treedt op bij veiligheidsmaatregelen in het wegverkeer: de vermeende toegenomen veiligheid leidt tot het nemen van grotere risico's. In de huidige politieke cultuur richten we ons niet zozeer op de 'oorzaken' van problemen, als wel om het reduceren van ongewenste 'gevolgen'. En we leggen die nog eens bij voorkeur op het bordje van diegenen, die daar de minste invloed op kunnen uitoefenen. "Een beter milieu begint hij jezelf" vooronderstelt dat het opruimen van door anderen veroorzaakte vervuiling de hoogste vorm van 'burgerschap' is en dat de vervuilers ongemoeid kunnen worden gelaten. We bestrijden niet de vervuiling, doch organiseren slechts de opruiming ervan. De mediacampagne "autogordels, vast en zeker" veronderstelt dat je het uiterste moet doen om door anderen veroorzaakte schade zo veel mogelijk te beperken 'in het eigen belang'. Er gaat een sterke suggestie van uit dat we alles zelf in de hand hebben. Ook

hier kijken we niet naar 'het voorkomen van schade' als zodanig, doch naar de beperking van de gevolgen. Die 'gevolgen-mentaliteit dringt evenzeer door in het schade verhalen. "*Fouten worden bestraft*" luidt de boodschap. Het is niet langer voldoende of je 'behulpzaam' bent geweest, 'je best hebt gedaan' etc., het gaat er om of de gewenste gevolgen zijn bereikt. Zo niet, dan ben je aansprakelijk! En het wordt allemaal gerechtvaardigd 'op grond van onderzoek'.

Soms zijn we erg moraliserend. Roken is slecht voor de eigen gezondheid en die persoonlijke slechte gevolgen dien je te vermijden. Nog even afgezien dat een algemeen niet-roken-gedrag de kosten voor de gezondheidszorg slechts in de tijd verschuift en de pensioenen onbetaalbaar maakt, kijken we niet gaarne naar dit soort gevolgen. Evenmin als we de gevolgen voor anderen centraal in de beoordeling willen laten zijn. Dat aan een mee-roker de vrijheid wordt onthouden voor een rookvrij bestaan te kiezen, speelt kennelijk minder, terwijl dat toch het publieke belang zou moeten zijn. Moraliseren spreekt mensen op het vermeende eigenbelang aan. Dat "*drank meer kapot maakt dan je lief is*" appelleert aan het egoïsme en niet aan de verantwoordelijkheid voor het gewelddadig kapotmaken van anderen door drankgebruik.

Beoordelingskader

In onze speurtocht naar de radicaaldemocratische praktijk met betrekking tot de technologieontwikkeling, zijn we thans aangeland bij de politieke houding, die mogelijk is, gegeven de stand van de technologische ontwikkeling. Als politieke houding moet worden begrepen 'een staat van gereedheid' tot handelen. De kernvraag is natuurlijk telkens: *wat te doen?* Hier is gekozen om de aard van de technologieontwikkeling, in termen van (on)zekerheden in de deugdelijkheid van de kennis en effectiviteit van de toepassing, te relateren aan de aanwezigheid of afwezigheid van maatschappelijke overeenstemming inzake de (on)wenselijkheid, op grond van de in het geding zijnde normen en waarden.

Voor een politieke houding is het van belang of er nog twijfels zijn en technische onzekerheden in de aan de orde zijnde technologie. Met name de voortplantingstechnologie is als zodanig in de primaire gerichtheid op de directe en relatief onproblematische ondersteuning van een zwangerschapswens vrij zeker. In de voortgaande ontwikkeling en nieuw ontstane mogelijkheden schuilen echter nog vele onzekerheden. De mate van overeenstemming inzake de in het geding zijnde normen en waarden is bepalend voor de te onderscheiden politieke houdingen. Een samenleving kan zich handhaven, indien er een redelijke gemeenschappelijke overeenstemming inzake 'normen' bestaat. Zon overeenstemming kan slechts tot stand komen in een open debat, waarin ieders bijdrage gelijkwaardig is. Datgene dat zich ten overstaan van allen kan rechtvaardigen vormt de consensus. Anders is er sprake van morele pluraliteit.

Laten we aan de hand van vier voorbeelden uit de medische technologie duidelijk proberen te maken hoe de politiek reageert op technologische zekerheden c.q. onzekerheden in relatie tot de al dan niet aanwezigheid van maatschappelijke consensus over de in het geding zijnde waarden en normen.

Kunstmatige inseminatie bijvoorbeeld is een technologie waarover zekerheid bestaat en waarover maatschappelijk geen discussie meer is in het kader van waarden en normen, met als gevolg dat de politieke besluitvorming over de toepassing van de techniek feitelijk buiten de interessesfeer valt en men zich conformeert aan de bestaande praktijk. Er is sprake van **politieke desinteresse** [non-issue] in de ontwikkeling van de technologie en **conformisme** inzake de toepassing.

In-vitrofertilisatie bijvoorbeeld is ook een technologie waar zekerheid over de werking bestaat, maar waarover maatschappelijk nog wel steeds discussie is in termen van waarden en normen, zeker wanneer het buiten de sfeer van het biologische ouderpaar treedt. Dan zie in het politieke proces **ritualisering** [aandacht beperking tot procedures] met achterweg laten van morele discussies en de toepassing geheel overlaten aan de deskundigen, **technicisme**.

Genetisch diagnostiek is technologische nog in ontwikkeling met enkele onzekerheden, waarvan de maatschappelijke discussie over de wenselijkheid in termen van waarden en normen nog volop gaande is; dat zie je politieke **onthouding** [non-agendering] van een oordeel een let de politiek op de technologische praktijk of het werkt, **pragmatisme**.

Kiambaangetherapie, waar niet meer corrigeerbaar wordt ingegrepen in de voortplanting met het oog op reparatie van genetische aandoeningen, is ook technologisch nog behoorlijk in ontwikkeling met veel onzekerheden en met [nog] brede maatschappelijke afwijzing in termen van waarden en normen en dan zie je dat politieke besluitvorming over de technologie wordt **vermeden** en aan de politiek wordt voorbehouden, **decisionisme**.

Morele pluraliteit en technologie

Bij morele pluraliteit ligt het niet op de weg van de wetgever een bepaalde opvatting bij Wet aan de bevolking op te dringen.¹⁰ Geen 'law enforcement of morals' dus. Maar evenmin 'technology enforcement of morals', waarbij technologie wordt ingezet om mensen in het morele gareel te dwingen.¹¹ Moraal als gemeenschapsgoed blijft voor ieder persoonlijk een kwestie van het eigen geweten. Het kan echter wel gewenst zijn dat de overheid randvoorwaarden stelt. In een 'vrije' samenleving bepaalt de overheid wel het speelveld en de regels, maar niet het spel. Zij die tegen de morele verscheidenheid in de samenleving het 'hellend vlak' als argument gebruiken diskwalificeren op een moreel ontoelaatbare wijze de integriteit van hun medemensen.¹² Het vasthouden aan bestaande normen in een veranderende situatie lijkt moreel hoogstaander dan het in feite is. Wie 'A' zegt teneinde een probleem op te lossen, kan zich opnieuw bedenken vóór daar noodzakelijkerwijs 'B' op te laten volgen. Het 'indien > dan' is maatschappelijk en politiek minder dwingend dan veelal wordt verondersteld. 'Hellend vlak' argumentaties zijn demonstraties van ontbrekende verantwoordelijkheidszin: men vreest de bewuste keuzen! Het publieke debat over voortplantingstechnologie, erfelijkheidsonderzoek en pre-implantatie/-natale diagnostiek plaatsen we in de maatschappelijke context van de zogenaamde "moderne conventie", waarbinnen inperking van individuele keuzevrijheid kan worden gerechtvaardigd, indiende te verwachten omstandigheden bij elk van de mogelijke opties al te ongelijk zijn.¹³ Het is de individuele ongelijkheid die een ingreep in de individuele vrijheid kan rechtvaardigen. De moderne conventie is sterk individualiserend en daarmee uiteraard niet onomstreden. Waar in het individualiseringsperspectief de wensen en verlangens van individuele personen de grondslag vormen van het maatschappelijk handelen met de individuele keuzevrijheid als een zeer belangrijke morele waarde, zullen bestrijders van de moderne conventie uitgaan van de continuïteit van de gemeenschap en de daarbij behorende belangen. De waardering echter van iemands leven kan uitsluitend door betrokkenen zelf worden gedaan. Slechts diegene die het aangaat kan beoordelen wat het leven en de levensomstandigheden voor haar/hem betekenen. Dat heeft directe consequenties voor de voortplanting en de keuzen, inclusief zwangerschapsafbreking, die daarin kunnen worden gedaan. Vrijheid van keuze dient dan reëel te zijn. Het is de plicht van de overheid om bij haar maatregelen aan de belangen van alle betrokkenen hetzelfde gewicht toe te kennen. In onze samenleving zouden veel burgers de opvatting onderschrijven dat de staat in beginsel niet moet interveniëren in beslissingen die mensen maken betreffende hun nageslacht. Dat zijn beslissingen die thuishoren in de persoonlijke levenssfeer en derhalve niet belast behoren te worden met de mogelijkheid van overheidsinterventie.

Zelfbeschikking en vrijheid

Zelfbeschikking is oorspronkelijk aan het mens-zijn als moreel beginsel en niet afgeleid van staat of gemeenschap. Zelfbeschikking is gefundeerd in de menselijke waardigheid en onvervreemdbaar! De mens kan zichzelf niet onteigenen en je kunt dus evenmin afzien van toe-

¹⁰ Dat wil zeggen dat we erkennen dat er met betrekking tot voor allen relevante zaken verschillende moralen kunnen bestaan, waartussen in de publieke ruimte niet kan worden gediscrimineerd.

¹¹ Technologie leent zich uitstekend voor het overnemen van de openbare surveillance. Op zich is er geen bezwaar dat de openbare veiligheid technologisch wordt ondersteund. Wanneer we echter geen absoluut vluchtveilige gevangenissen willen, teneinde zowel het perspectief op ontsnapping als een leefbaar gevangenisregiem te behouden, dan zijn er tenminste vergelijkbare grenzen aan de controle in de openbare ruimte. Wanneer je echt er verzekerd van wilt zijn dat mensen niet meer door rood licht rijden, dan moet je de stoplichten weghalen!

¹² Zie ook stelling 10 bij het proefschrift van H. van den Boer-van den Berg, *De Juiste Keuze, morele dilemma's van toekomstige ouders*, Ten Have/Baar, 1997.

¹³ Als regel wordt er gesproken van een 'liberale' conventie. Daarmee wordt de wijze waarop we in de moderne samenleving met elkaar omgaan bedoeld. Het is eerder een uitdrukking van 'moderniteit', dan van 'liberaliteit'. Ter voorkoming van verwarring met 'liberaal' als politieke stroming geven wij de voorkeur aan de term 'modern' boven 'liberaal'.

komstige zelfbeschikking door je in slavernij te begeven. De ontkenning of de onteigening van zelfbeschikking is niet alleen strijdig met de menselijke waardigheid, maar verplaatst de macht over elk mens naar autoriteiten [ambtenaren, artsen, prelaten of vorsten]. Wie beschikt over de mens, indiene mens dat niet zelf doet? Door ontkenning van de zelfbeschikking verliest de mens z'n morele status en wordt de duistere weg van macht en manipulatie over de mens geopend. De stelling dat zelfbeschikking niet bestaat, omdat het niet als 'recht in de wet erkend is, doet denken aan de voormalige Oost-Europese staatsdogmatiek: de werkelijkheid bestaat uit datgene wat door de bureaucratische apparatsjiks is vastgelegd. Zelfbeschikking bestaat echter, niet **omdat** het door overheidsambtenaren is bedacht, maar als mensenrecht is erkend. Net als 'denken' aan de mens eigen is, is zelfbeschikking' dat evenzeer. Individuele zelfbeschikking is de grondslag van democratische zelfbeschikking. Zelfbeschikking vooronderstelt vrijheid, bijvoorbeeld bij de vraag naar abortus na prenatale diagnostiek. Vrijheid' wordt in het westerse politieke denken al gauw geïnterpreteerd als een invulling van grondrechten, waarin aan mensen op geen enkele wijze belemmeringen kunnen worden opgelegd om hun gang te kunnen gaan, tenzij er wettelijke verboden bestaan. En wettelijke verboden moeten dan ook nog geminimaliseerd worden, omdat anders de grondrechten worden uitgehold. Vrijheden blijken echter in de praktijk te worden ingevuld vanuit de macht en de markt, en nauwelijks te worden belemmerd door een publieke moraal van geen schade aanrichten en respect voor elkaars persoonlijkheid. Maar wat is vrijheid in termen van handelen?

Een handeling is 'vrij', indien je de handeling zowel kunt doen, als kunt nalaten. Zolang de gevolgen van een handeling voor de uitsluitende rekening en het uitsluitende risico van betrokkene zijn, kan een handeling niet 'vrij' zijn. Daarom is **solidariteit**, de bereidheid de gevolgen van individuele beslissingen in redelijkheid met elkaar te delen, een voorwaarde voor vrij handelen.¹⁴ Het gaat dus om de wederkerige aanvaarding van de keuzevrijheid. Juist op dat punt faalt het egoïstische begrip van vrijheid, omdat iedere wederkerigheid is uitgesloten en uitsluitend wordt gedacht aan 'belemmeringen' die anderen veroorzaken. Zo wordt een financiële belasting al snel als vrijheidsbelemmering gezien. In een democratisch perspectief is zo'n egoïstische vrijheidsopvatting niet reëel. In ethische discussies geldt nog wel eens het criterium dat de vrijheid van de een ophoudt daar waar de vrijheid van enig ander in het geding is. Op zich is dat een belangrijke notie. Wanneer ik in een openbare ruimte rook, tast ik de vrijheid van anderen om niet te hoeven meeroken aan. Met name de sociale ethiek reguleert de vrijheid van mensen ten opzichte van elkaar. In principe hebben we allemaal gelijke vrijheidsclaims en de kernvraag is daarom hoe we met die claims omgaan. Een belangrijke aanzet tot het reguleren van die vrijheid vormt de afbakening van de publieke, private en persoonlijke levenssfeer. Het is de zeggenschap van allen in de publieke, van diegenen die er thuishoren in de private en van elk individu afzonderlijk in de persoonlijke levenssfeer, waardoor grenzen aan de vrijheid kunnen worden gesteld. Die zeggenschap geldt zowel voor openbare als voor besloten situaties. Maar wat veel belangrijker is, het publieke, het private en het persoonlijke vertegenwoordigt de driedimensionaliteit van elke situatie. Een eenvoudig voorbeeld mag dit illustreren.

*De spreekkamersituatie van een arts en daarmee de arts-patiënt relatie is onderworpen aan de publieke regulering van voorzieningen, rechten en plichten die voor alle gelijkelijk tellen. Op grond daarvan zal een arts dus kunnen afwegen wat haar/zijn handelen ten opzichte van de patiënt betekent, indien alle artsen op diezelfde wijze met hun patiënten zouden omgaan. De patiënt heeft een vergelijkbare inschatting van de claim die hij/zij op de gezondheidszorg legt. Bovendien is de arts gehouden aan de private beroepscode voor het handelen. Niet alle handelingen die worden gevraagd kunnen 'medische' handelingen zijn [bijvoorbeeld **abortus of euthanasie**] en de wijze waarop de patiënt wordt benaderd is aan regels van beroepsuitoefening gebonden. Het feit dat een arts*

¹⁴ **Vrijheid vereist solidariteit** - een samenleving waarin de gevolgen van gedrag uitsluitend voor eigen rekening komen, is op den duur onleefbaar. Sportbeoefening mobiliteit, productie, in principe brengt vrijwel alles wat we doen risico's met zich. We investeren in de infrastructuur om de individuele keuze van mensen voor o.m. een vliegvakantie te kunnen realiseren. We investeren in onderwijsvoorzieningen, ongeacht of een gezin uit één of vijf kinderen bestaat. We trachten voor iedereen werkgelegenheid te creëren. Natuurlijk kan men geen ongelimiteerd beroep doen op de solidariteit en worden solidariteitsclaims beoordeeld in termen van verdelende rechtvaardigheid, maar het principe is algemeen aanvaard. Indien we de solidariteit niet meer kunnen opbrengen, betekent dat het einde van uiteindelijk ieders vrijheid.

bijvoorbeeld in een speciaal ziekenhuis, dan wel een speciale kliniek werkt, geeft additionele invullingen aan de wederzijdse verwachtingen in de relatie. Tenslotte zullen zowel arts als patiënt een hoge mate van beschikkingsvrijheid over de eigen inzet, respectievelijk de eigen behandelingswijze hebben.

Bij de verdere ontwikkeling van voortplantingstechnieken dient te worden uitgegaan van ieders individueel recht op voortplanting in overeenstemming met de eigen levensopvatting. Zolang in brede kringen een kind nog steeds wordt gezien als 'zegening' voor en 'bezegeling' van een relatie", als bewijs van de 'onsterfelijkheid' van onze individuele genen, zal de druk op een verdere ontwikkeling van de voortplantingstechnieken niet af nemen.¹⁵ Onze samenleving kent een fundamentele solidariteit wanneer het aankomt op het aanvaarden van de gevolgen van ieders keuzen in de voortplanting. Er is (nog) geen bevolkingsdichtheidsyndroom, van waaruit om een bevolkingspolitiek' wordt gevraagd. Er is daarom op voorhand geen reden te gaan twijfelen aan het bestendigen van die solidariteit. We aanvaarden de noodzaak van huisvesting, werkgelegenheid en diverse voorzieningen als gevolg van ieders recht op voortplanting. Dat recht vindt echter wel zijn grenzen in een onevenredig beslag op de voor de realisering van het recht noodzakelijke maatschappelijke middelen en in onaanvaardbare risico's voor betrokkenen en hun nakomelingen. Commerciële exploitatie van patiënten met vruchtbaarheidsproblemen door marktpartijen dient te worden voorkomen, terwijl de lasten van de voortplantingsondersteuning niet uitsluitend bij betrokken patiënten mogen berusten. Voorkomen moet worden dat de vrouw tegen haar wil gebruikt wordt ten behoeve van de voortplanting van enig ander.¹⁶

Informatietechnologie kan de zelfbeschikking en vrijheid van het individu versterken, diens zelfstandigheid en mogelijkheden tot het kiezen van de eigen relaties en afhankelijkheden bevorderen, alsmede het eigen (wereld-)burgerschap. De informatiemaatschappij biedt bij uitstek nieuwe individualiserende mogelijkheden. De relatie individu-samenleving wordt immers niet langer voornamelijk bemiddeld door de klassieke verbanden als gezin, vereniging, buurt of bedrijf. Het zal duidelijk zijn dat de commerciële dienstverlening zich heel direct op de individuele behoefte richt, waardoor het risico aanwezig is dat de consumptieve kant van de informatisering de fragmenterende kant van de individualisering zal versterken. Maar er is ook een andere kant aan deze zaak, namelijk de interactieve kant. Men kan geestverwanten zoeken 'all over the world'. De individualisering wordt - in positieve zin beschouwd - algemener en tevens sociaal en mondiaal gericht. Toch worden ook hier weer bedreigingen zichtbaar voor de positie van het individu. Er zou sprake van kunnen zijn dat elk individu sterker dan nu een quasi-openbaar persoon wordt. Wat een ieder van zichzelf prijs zou willen geven dient evenwel een persoonlijke keuze te blijven. Dat is niet uitsluitend een kwestie van privacy, een aan registratie van gegevens verbonden beveiliging. Het is evenzeer een kwestie van eerbiediging van de persoonlijke levenssfeer, niet alleen thuis, maar in elk denkbare situatie. Het is van het grootste belang dat registraties van welke aard dan ook openbaar, controleerbaar en corrigeerbaar zijn, terwijl er tevens paal en perk mag worden gesteld aan registratie als zodanig. Het recht op de bescherming van de persoonlijke levenssfeer vereist dat noch door de overheid, noch door het bedrijfsleven informatie mag worden geregistreerd en gegenereerd, op grond waarvan bij mensen kan worden binnengedrongen met ongevraagde op betrokkene toegesneden diensten, dan wel dat door koppeling van bestanden 'persoonlijke profielen worden geconstrueerd, op grond waarvan mensen worden geclassificeerd.

Een ander punt van aandacht dient te zijn dat in het onvoltooibare emancipatieproces nieuwe vormen van bevoogding moeten worden voorkomen. De informatietechnologie zal bijvoorbeeld de verhouding tussen de generaties drastisch kunnen verschuiven. Dit geldt nu tussen de jongere en de oudere generaties, maar ook al dwars door de generaties heen. Een glijdende schaal is aanwezig in de mate van beheersing van technologie. Voor informatietechnologie zal gelden dat er een hele bandbreedte aan beheersing mogelijk is, van simpele gebruikers tot volledige hanteerders. Hoewel aanvankelijk iedere autobezitter tevens mon-

¹⁵ In veel gevallen komt een relatie onder druk te staan wanneer na verloop van tijd een zwangerschap uitblijft. Hoewel er gezegd wordt dat er 'voor elkaar' wordt gekozen, blijft de institutionele betekenis daarvan toch gebonden aan en gericht op voortplanting. Het is een duidelijk mentaal-cultureel probleem dat mensen pas vrij laat tot het inzicht komen dat ze toch 'aan elkaar genoeg moeten hebben'.

¹⁶ Aangezien het hier om een fundamenteel mensenrecht en menselijke waardigheid handelt, kon dit standpunt voor geen enkel belang wijken, noch in enig opzicht worden gerelativeerd.

teur moest zijn, wilde hij de auto 'mobiel' houden, thans kunnen we volstaan met het louter berijden, iets vergelijkbaars geldt voor de informatietechnologie. Hier ligt een educatieve taak voor de overheid. Voorkomen dat er achterstandsgroepen ontstaan, zal onmogelijk zijn. Wel kan worden voorkomen dat die ongelijkheid zich ook nog eens politiek vertaalt in machteloosheid. Hier past een gedifferentieerd en genuanceerd beeld van de samenleving die men wil als economisch, cultureel en politiek perspectief voor mensen. Meer dan voorheen zal het accent worden gelegd op deelname. De politiek dient hiervoor de voorwaarden te scheppen, zowel in de eigen publieke functie als in de in belang toenemende regisserende rol van de politiek voor de publieke dimensie van de gehele samenleving.

Vanuit democratische optiek dient de positie van de gebruiker centraal te staan in het toekomstige beleid, de onafhankelijkheid van die gebruiker te worden versterkt en ten behoeve daarvan de mededinging in het aanbod te worden gegarandeerd.

Schets van 'mogelijke grenzen aan technologische ontwikkelingen'

De moderne cultuur is een cultuur van permanente 'grensverlegging' op alle gebieden, waarbij de morele vragen zich aan de verleggende grenzen aanpassen. Binnen de wetenschap is grensverlegging zelfs een eis van deugdelijkheid. Grenzen 'behoren' verlegd te worden. Mensen zijn op zoek naar 'hun' grenzen, teneinde die te kunnen verleggen. Grensverlegging is een culturele eis in de markt, in de kunst en in het leven in het algemeen. In onze moderne cultuur is grensverlegging normaal en behoeft 'grensbehoud' een expliciet rechtvaardiging als afwijkend cultuurpatroon. Daarom is het zo merkwaardig dat met name in de medische technologie en in de voortplantingstechnologie de vraag naar de grenzen zo vaak gesteld wordt. De technologische ontwikkelingen lijken zich onbegrensd te kunnen voortzetten. De technologieontwikkeling dwingt de hedendaagse mens om zelfde verantwoordelijkheid te nemen voor die zaken, die tot voor kort als onbeïnvloedbaar gegeven op de mens afkwamen. Het is die eigen verantwoordelijkheid en de daarmee gepaard gaande onzekerheden omtrent de juistheid van de te maken keuzen, die voor velen deze ontwikkelingen als 'bedreigend' doet voorkomen. Het verwerpen of afzien van enig gebruik van die mogelijkheden ontslaat de mens niet van de daarmee gepaard gaande verantwoordelijkheden, in tegendeel, het niet-nemen van verantwoordelijkheid is niet als zodanig te verantwoorden. Er zal een "ethisch" kader moeten worden ontwikkeld, waarin mensen 'leren' gezamenlijk de verantwoordelijkheden te gaan dragen, die thans mogelijk zijn gemaakt.¹⁷ "Misbruik wordt gestraft" staat er bij de noodrem in treinen en niet "ter voorkoming van misbruik hebben we geen noodrem".

Aan de technologische ontwikkelingen zijn geen 'interne', uit de technologie zelf voortvloeiende, grenzen te stellen. We beoordelen eventuele begrenzing in termen van vrijheid en zelfbeschikking. De basis-motivatie voor wetenschappelijk-technologische ontwikkelingen ligt in de - niet altijd even belangeloze - nieuwsgierigheid van mensen en in de onbedwingbare wens 'problemen' met betrekking tot het leven te willen oplossen: bestaat daartoe de vrijheid? Is dat een verkeerd begrepen vrijheid? Zijn er grenzen aan de vrijheid voor technologieontwikkeling?

Van beheren naar (onmogelijk te) beheersen?

Utopieën fungeren als denkconstructies om de beperktheden van het bestaande te kunnen overstijgen. In die ontwerpen wordt de kritiek op het bestaande geïdealiseerd in een toekomstige mogelijkheid, die in principe altijd toekomst moet blijven, wil het z'n stimulerend karakter behouden. Daarom moeten ook 'beelden' van de technologie kritisch worden gezien. In de populaire science fiction voorstelling rond de informatie-communicatie-technologie vertoeven we in de volgende eeuw in huizen met muren en wanden van schermpanelen, met een variëteit aan afstandsbedieningsmogelijkheden, in de veronderstelling dat we als kosmopolitische wereldburgers onthecht zijn aan plaats en tijd, een oneindige hoeveelheid informatie tot ons kunnen nemen, etc. De wereld wordt bekabeld, beschoteld en bestraald. De suggestie is er dat via ether of kabel in woord en geschrift allen zich met allen kunnen verstaan, al blijft het de vraag of het niet uitsluitend verstaanbaarheid is. Alle apparatuur wordt totaal geïntegreerd en, zoals dat in een utopie behoort, elk individu heeft een volstrekt

¹⁷ Onder **ethiek** wordt als regel de wijsgerige bezinning op moreel handelen verstaan. Het is hier echter niet de bedoeling een disciplinaire claim neer te leggen, doch slechts een voorstel te doen om een kader te ontwikkelen, waarin we kunnen omgaan met de morele pluraliteit in de samenleving.

'vrije' keus uit alles wat er te zien, te horen en te weten is. Dat soort beelden laten primair de facilitaire kant van de informatietechnologie zien. Aan de andere kant bestaat het beeld van de alom aanwezig informatiecontrole over al je doen en laten, de reductie van je mens-zijn tot een gedigitaliseerde constructie, de beheersing van je dagelijks doen en laten thuis en in het werk door voorgeprogrammeerde apparatuur, die slechts volgens vaste voorschriften bediend kan worden, omdat het anders niet werkt. De informatie-communicatietechnologie disciplineert en coördineert het handelen. Het maakt de doordringing in de persoonlijke levenssfeer maximaal mogelijk. Zodra men daar enige generaties aan gewend is, voelt men zich weer 'vrij'. Tenslotte is die vrijheid niets anders dan een gesublimeerde vorm van een geïnternaliseerde belemmering, iemand, die in de gevangenis geboren is, ervaart slechts binnen de muren z'n enig besef van vrijheid. Beschrijvingen wat we in de volgende eeuw allemaal met informatie-communicatietechnologie 'kunnen' hebben veelal het karakter van een utopie. Maar neem die utopie wel serieus en bezie het met als een onafwendbare toekomst. Tenslotte geldt het evenzeer als waarschuwing.

Discussie over toelaatbaarheid van het inbrengen van lichaamsvreemde elementen ligt nog niet zo ver achter ons. Mogen we wel immuniseren? Is bloedtransfusie toelaatbaar? Mogen we wel organen transplanteren? Menselijke nieuwsgierigheid is niet te temmen, zeker niet waar het voor het voortbestaan van individuele mensen cruciale zaken betreft. In hoeverre mógen we ingrijpen in het menselijk leven met als oogmerk het evolutionaire proces bij te sturen in een door onszelf gewenste richting? Wie bepaalt de richting? Op grond waarvan kan een eventuele stelling worden verdedigd dat niet ingrijpen beter is dan wel ingrijpen? Het loutere feit dat wanneer zaken een ongecontroleerde gang gaan het dan per definitie beter is, hebben we al lang achter ons gelaten. In de moderniteit is de menselijke natuur van afgunst, hebzucht, competitie en overlevingsstrijd vrij gegeven in het sociale proces. Een beroep op 'de natuur' doet primitief aan. Niet alleen omdat als we de natuur z'n gang laten gaan de mensen elkaar afslachten en uiteindelijk niemand overleeft. Maar juist ook omdat we uit oogpunt van overleven geleerd hebben ons bestaan te rechtvaardigen met een voortdurend ingrijpen in de ons omringende omgeving. Het traditionele beheren is reeds lang beheersen geworden. Er schuilt iets paradoxaals in het publieke debat. Want is het nou niet de angst de ontwikkelingen niet te kunnen beheersen, die wordt ingebracht om ons te manen voorzichtig te zijn. Gesproken wordt over corrigeerbaarheid van ingrepen op grond van onverwachte gevolgen, alsof geneeskundig ingrijpen omkeerbaar zou kunnen zijn. Een gedane ingreep neemt geen keer. Bij 'onverwachte' gevolgen moet opnieuw worden ingegrepen. Garanties dat er niets onverwachts kan geschieden is onmogelijk. In die betekenis van corrigeerbaarheid is er niets aan de hand. Geneeskundig ingrijpen beoogt nooit een slechter resultaat te creëren dan in de uitgangssituatie aanwezig. Of het ook zo uitwerkt is onvoorspelbaar. Bij afwezigheid van voorspelbaarheid is het nalaten van handelen (moreel) nalatig. Daarom is het principe dat je een handeling moet nalaten zolang er geen volledige zekerheid over de gevolgen bestaat in deze context nauwelijks realistisch. In de voortplanting is geen andere situatie geldig dan bijvoorbeeld in de kankerbestrijding. Medisch handelen is per definitie gebaseerd op risico's, kansen en onzekerheden. De vrees dat het vermogen om te beheersen zich in onbeheersbaarheid tegen zichzelf keert, lijkt de dominante tegenspraak te worden. Het is weinig zinvol om uit te gaan van het dichotome denken, alsof er aan de ene kant een wetenschappelijk-technologische ontwikkeling zich voltrekt tegenover een samenleving, die zich daartegen niet kan verweren. Ook zelfsturing als een gesublimeerde vorm van rationale zelfbeheersing is een fatale illusie in de samenleving. Ten opzichte van de eigen nieuwsgierigheid naar het oplossen van problemen bestaat geen excentrische controlemogelijkheid.

Technologie en sturing

Normatieve vragen inzake de toelaatbaarheid van nieuwe ontwikkelingen gaan over de morele stuurbaarheid van technologie: kunnen we door ge- en verboden ontwikkelingen in de hand krijgen in termen óf het al dan niet mag? Normatieve vragen inzake de beschikbaarheid van reeds ontwikkelde technologie gaan over de materiële stuurbaarheid van toepassingen: kunnen we door be- of ontlasten een rechtvaardige verdeling realiseren? Normatieve vragen inzake de bruikbaarheid van aanwezige technologie gaan over de intentionele stuurbaarheid en inzetbaarheid van technologie: kunnen we door in- en uitsluiten de toepassingskeuzen reguleren? Deze vragen dienen noch eenzijdig door de wetenschap zelf, noch eenzijdig politiek te worden besproken, doch in een dialogisch communicatief proces met

tenminste alle betrokkenen. We hebben het over zaken die ons allen aangaan en waarover niemand bij voorbaat de wijsheid in pacht heeft. Daarom is de betrokkenheid en inzet van allen vereist. Teneinde dat mogelijk te maken is openheid een vereiste, zonder verborgen agenda's en met ieders integriteit als uitgangspunt. Alle ter zake doende informatie dient in volle openbaarheid ter beschikking te zijn. In het communicatieve proces kan niets op voorhand worden uitgesloten, ook niet op principiële gronden. Nieuwe technologische ontwikkelingen dienen kritisch bekeken te worden. Bij nieuwe inzichten als gevolg van medisch technologische ontwikkelingen dienen ook de daarvoor ingenomen morele standpunten heroverwogen te kunnen worden. Soms heeft een zich wijzigend inzicht het karakter van een 'bekering', veelal gevolgd door een poging met overschrijding van de toegestane snelheid de opgelopen achterstand in te halen. Het voortschrijdend inzicht in de mogelijkheden vergt een onorthodoxe houding. Het zijn de mensen die de technologie ten goede of ten kwade gebruiken.

Bij voortplanting gaat het per definitie om de toekomst. Dan zijn een aantal (morele) beginselen in het geding. Principes dat je schade aan het nageslacht dient te voorkomen en onopzettelijke schades dient te herstellen, zullen brede instemming ontmoeten. De praktische vraag doet zich echter voor welke mogelijke schade onvermijdbaar is, in relatie tot de beslissing die schade te willen aanvaarden. In hoeverre mag je technologie inzetten, waarvan het gevolg is dat vermijdbare schade tot stand wordt gebracht?

Technologie en Beschermwaardigheid

Het ingrijpen in het menselijk leven passen we steeds eerder toe. Bij een natuurlijke zwangerschap is de prenatale diagnostiek via vruchtwaterpunctie en vlokkentest met de gewone, maar helemaal met de maternale bloedserumscreening tot in het allervroegste stadium doorgedrongen. Wanneer er medisch-technische 'hulp' nodig is bij het verkrijgen van een zwangerschap, dan is diagnostiek in een embryonaal stadium al mogelijk, met de daaraan gepaard gaande opties van selectie en therapie. Inzake de voortplanting is het verstandig om onderscheid te maken tussen

- a. technologieën, die te maken hebben met het ontstaan van het leven, het tot stand brengen van een zwangerschap; te denken valt dan voornamelijk aan allerlei vormen van kunstmatige inseminatie en het laten ontstaan van embryo's in vitro;
- b. technologieën, die te maken hebben met de bewaking en het tot een gewenst einde brengen van de zwangerschap; te denken valt allerlei varianten van prenataal onderzoek;
- c. technologieën, die de levensvatbaarheid van de (on)geboren vrucht kunnen ondersteunen; te denken valt hier voornamelijk aan de hoogtechnologische neonatologie.

Elk van deze (groepen) technologieën kunnen worden geplaatst in het schema van politieke houdingen, zoals bovenstaand aangegeven. Het is derhalve de stand van de wetenschappelijk-technologische ontwikkeling enerzijds en de maatschappelijke afweging van de in het geding zijnde normen en waarden anderzijds, die bepalend zijn voor de politieke houding.

Niemand bestrijdt dat menselijk leven beschermwaardig is.¹⁸ Integendeel, één van de fundamentele verworvenheden van het denken over mensenrechten is nu juist dat 'autoriteiten' van welke signatuur dan ook 'het recht op leven' niet mogen schenden en feitelijk verplicht zijn mensen te beschermen tegen bedreigingen en aantastingen van dat recht.¹⁹ De grondslag van de beschermwaardigheid ligt in de mens als zodanig (het mens-zijn) en niet bij de gemeenschap of staat. Beschermwaardigheid wordt niet 'toegekend' en kan dus ook niet worden onthouden; beschermwaardigheid kan wel gebruuskeerd worden. Beschermwaardigheid is een claim van elk individu ten overstaan van ieder ander. De overheid dient dat te respecteren, alsmede het respect daaromtrent bij anderen af te dwingen. Ook de bescherm-

¹⁸ De kern van de problematiek schuilt in de omstandigheid dat er verschillende morele overwegingen in het geding zijn, waaromtrent verschillend kan worden geoordeeld. Het ontwijken van die afweging door los van de feitelijke omstandigheden voor elk leven van meet af aan een absoluut moreel standpunt op tafel te leggen, werkt een vorm van morele slechtheid in de hand. Zie J.S. Reinders, *De bescherming van het ongeboren leven; morele en godsdienstige overwegingen bij experimenten met menselijke embryo's*, Ten Have 1993, pag. 81.

¹⁹ Op zich is het verheugend dat ook in kerkelijke kringen de godsdienstvrijheid ondergeschikt aan het respect op leven wordt gemaakt. Zuiverheid in de leer en machtsbelangen mogen niet langer ten koste gaan van menselijk leven. Helaas is het niet zo dat daarmee al het religieus geïnspireerde geweld uit de wereld is verdwenen.

waardigheid ressorteert onder de zelfbeschikking van een ieder afzonderlijk en verplicht derhalve tot wederkerige erkenning. Waar de beschermwaardigheid van de enkeling geschonden wordt is de morele grondslag van het geheel in het geding. Het kan dus niet zo zijn dat de overheid 'beschermwaardigheid' inzet tegenover enig wilsbekwaam individu. Het gaat om zelfbeschikking in vrijheid.

Beschermwaardigheid is een typisch 'moreel' begrip', terwijl in het gezondheidsrecht wordt gesproken over beschermingsplicht en rechtsbescherming.²⁰ Recht en moraal vallen niet geheel samen, doch kunnen evenmin geheel onafhankelijk van elkaar worden gezien. Beschermwaardigheid vanuit het morele gezichtspunt is een claim, die elk persoon ten overstaan van alle anderen heeft en die in z'n juridische uitdrukking een plicht aan de overheid (gemeenschap) oplegt die claim te garanderen.

Het wetenschappelijk-technologisch onderzoek met betrekking tot de voortplanting en de genetica verkeert in een snelle ontwikkelingsfase. Onderzoek dat zich richt op het verbeteren van de technologische hulp bij de voortplanting, is zonder meer toelaatbaar, óók als daar rest-embryo's (met volledige toestemming van de ouders) voor worden gebruikt. Voor onderzoek met gen-therapeutische doeleinden dient een afzonderlijk toetsingssysteem te worden ontwikkeld, waarbij in open communicatie over doeleinden en voortgang kan worden gesproken. Bij voortplantingstechnologie & genetica zijn drie stadia van beschermwaardigheid aan de orde:

1. Beschermwaardigheid op grond van 'levensvatbaarheid'.

Alhoewel daar morele discussies over mogelijk zijn, wordt in de huidige stand van de ethiekbeoefening de afhankelijkheid van het technologische vermogen om in leven te kunnen blijven niet als een arbitraire zaak gezien.²¹ Het feit van de morele aanvaardbaarheid van het criterium 'levensvatbaarheid' als grondslag voor beschermwaardigheid maakt geen verschil ten aanzien van het al dan niet geboren zijn van de vrucht, doch slechts van het - op welke wijze dan ook - in staat zijn buiten het moederlichaam in leven te blijven. Hier geldt dus de beschermwaardigheidsclaim van het 'geboren' leven als zodanig.

2. Beschermwaardigheid in vivo tot aan het stadium van de levensvatbaarheid.

Het is ethisch ontoelaatbaar een plicht te creëren voor een vrouw om haar lichaam met uitsluiting van andere overwegingen ter beschikking van de voortplanting te stellen. Geen mens mag ooit uitsluitend als middel worden gebruikt. In de afweging van het morele recht op integriteit van het eigen lichaam van de vrouw en het recht van de foetus op het lichaam van de vrouw, prevaleert de beschermwaardigheid en zelfbeschikking van de vrouw.²²

3. Beschermwaardigheid van embryo's buiten het lichaam.

Er is brede consensus omtrent de relatieve geringe beschermwaardigheid van embryo's in dit stadium. In de ethische discussie prevaleert als regel de utilitaristische argumentatie.²³

Onvermijdelijk is er in deze context evenzeer sprake van diagnostiek, vroege en late zwangerschapsafbreking, alsmede actieve levensbeëindiging in de neonatologie. Het uitgangspunt dat elke foetus gedurende de gehele zwangerschap beschermwaardig is, sluit een beslissing tot zwangerschapsafbreking niet uit.²⁴ Beslissingen inzake de voortplanting behoren in eerste en laatste instantie aan de betrokken echtelieden/partners. Voor zwangerschapsafbreking, óók in het tweede en derde trimester, blijft in alle opzichten de beslissing van de betrokken vrouw een *conditio sine qua non* in de handelingen. Er is echter wel in die zin een verschil dat voor de realisering van een late zwangerschapsafbreking *zwaarwegende indica-*

²⁰ Zie I. de Beaufort & H.M. Dupuis (red), *Handboek Gezondheidsethiek*, Van Gorcum 1988, pag. 434 e.v. en H.J.J. Leenen, *Handboek Gezondheidsrecht*, deel 1, Samsom H.D. Tjeenk Willink 1994, pag. 34 en 121 e.v.

²¹ Zie de Beaufort & Dupuis, o.c. pag. 382.

²² Zie de Beaufort & Dupuis, o.c. pag. 384.

²³ Zie de Beaufort & Dupuis, o.c., pag. 438. Een en ander betekent overigens niet dat het creëren van menselijk embryo met uitsluitend instrumentele overwegingen toelaatbaar geacht moet worden.

²⁴ Zie stelling 8 bij het proefschrift van H van den Boer-van den Berg, *De Juiste Keuze, morele dilemma's van toekomstige ouders*, Ten Have Baarn, 1997.

ties en uiteraard medewerking van de artsen noodzakelijk is.²⁵ Voor de arts is het respecteren van de autonomie van de patiënt een leidend beginsel. De behandelingsplicht kan desnoods vorm krijgen als doorverwijsplicht. Een ongeboren vrucht heeft géén zelfstandige rechten, die het tegenover de vrouw kan laten gelden.²⁶ Aan de verwekker kan géén veto-recht worden toegekend. Een kind is echter géén onbeperkt eigendom van de ouders.

Ik dank u voor de aandacht!

²⁵ Ook in de genetica moet je voorkomen dat je kardinale miskleunen in de moraal maakt.

²⁶ Aan artikel 2 van BW-boek 1 inzake het personen- en familierecht luidende: "Het kind waarvan een vrouw zwanger is wordt als reeds geboren aangemerkt, zo dikwijls zijn belang dit vordert. Komt het dood ter wereld, dan wordt het geacht nooit te hebben bestaan" kan met worden ontleend dat er 'zelfstandige' rechten zijn. In combinatie met artikel 82A WvSr kan aan het ongedefinieerde begrip 'kind' slechts de betekenis van 'levensvatbare vrucht' worden toegekend.